
WYDAWNICTWA

Recenzje

Ryszard Ślęczka

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0000-0002-1701-2767

BHW 50/2025

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2025.50.18

Izabela Moszczeńska, *Wspomnienia i listy*, wstęp i opracowanie A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022, 550 s.

W 2022 r. ukazało się obszerne opracowanie źródłowe nawiązujące do wspomnień i listów Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej z lat 1864–1941. Wydawnictwo powstało w Pracowni Historii Oświaty i Wychowania, wchodzącej w skład Zakładu Humanistycznych Podstaw Pedagogiki w Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego¹. Autorzy poświęcili mu blisko pięć lat swoich badań naukowych (2016–2021). Za większą część transkrypcji odpowiadała Magdalena Rzepka, która jednocześnie opracowała rozdział piąty i szósty oraz ostatnią część pt. *Zamknięcie. Życie i działalność Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej*. Z kolei rozdziały od pierwszego do czwartego przygotował Adam Fijałkowski. Na etapie końcowym do autorów dołączyli jeszcze dwaj doktoranci ze Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych UW, Julia Stępniewska i Wojciech Lasota. Wstęp, przybliżający postać Izabeli Moszczeńskiej, napisali Adam Fijałkowski i Magdalena Rzepka, co jest cennym wprowadzeniem do całości.

Do opublikowania tej niezwykle ważnej pozycji wydawniczej zachęciło autorów źródło historyczno-społeczne pod nazwą – *Izabela Moszczeńska-Rzepecka, Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*², które zostało zebrane i opracowane przez

¹ *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022.

² Na stronie 3 tego maszynopisu pojawia się też tytuł: *Wspomnienia i listy działaczki pedagogicznej Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej. 1864/1914, zmarłej w dniu 20 maja 1941*; Natomiast w katalogu kartkowym maszynopis widnieje pt. *Wspomnienia Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej spisane przez Hannę Pohoską*.

Hannę Pohoską oraz Jana Rzepeckiego³. Przy czym większość prac wykonała H. Pohoska. Natomiast J. Rzepecki dokonał niezbędnych poprawek i uzupełnień⁴. Materiał ten był gotowy już na początku lat pięćdziesiątych (około 1950 r.), ale nie został wówczas opublikowany. Wpłynęła na to śmierć Pohoskiej (zmarła w 1953 r.), i może w jakiś sensie względy polityczne. W tamtych czasach tematy i osoby niewygodne dla władzy miały problemy z publikowaniem osobistych wspomnień. Jan Rzepecki przed wojną był pułkownikiem Wojska Polskiego, a podczas okupacji niemieckiej szefem Biura Informacji Propagandy KG AK. Zaraz po wojnie został pierwszym prezesem Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość. O ironio, to właśnie jemu przyszło przekazać ten materiał do Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, jako część spuścizny po Hannie Pohoskiej. Dodać należy, że Pohoska była jednocześnie docentem tego uniwersytetu w latach 1946–1953. Jednocześnie należy zauważyć, że wymienione tutaj wspomnienia i listy doczekały się w 2001 r. wersji elektronicznej – Izabela Moszczeńska-Rzepecka, *Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*. Komentarz do nich napisała Ewa Piskurewicz. Do pierwotnej wersji dodano jeszcze bibliografię prac Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej, teksty przemówień i notatek Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej z lat 1907–1930 oraz wspomnienia Wandy Pełczyńskiej o Hannie Pohoskiej⁵.

Warto w tym miejscu wyjaśnić również sprawę imienia i nazwiska autorki wspomnień i listów z lat 1864–1914–1941. W przypadku imienia spotkać możemy dwie formy: Iza lub Izabela. Drugi człon nazwiska przyjęty został wraz z zawarciem małżeństwa z Kazimierzem Rzepeckim w 1894 r. Związek ten przetrwał jedynie siedem lat, ale Moszczeńska często używała tego dwuczłonowego nazwiska. Natomiast swoje prace najczęściej podpisywała nazwiskiem panińskim. Wydaje się, że wykorzystanie tego podwójnego nazwiska przez jej córkę Hannę Pohoską było czymś w rodzaju utrwalenia pamięci o swoim ojcu.

W przekazanej nam pozycji pt. *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy* pojawił się obszerny wstęp autorstwa Adama Fijałkowskiego i Magdaleny Rzepki. Możemy się z niego dowiedzieć o wielu istotnych szczegółach z życia Izabeli Moszczeńskiej, pedagoga, działaczki społecznej, pisarki, publicystki, tłumaczki i obrończyni praw kobiet. Ukazano je na szerokim tle polityczno-społecznym i gospodarczym, w którym przyszło żyć tej nieprzeciętnej postaci. Dowiadujemy się z niego o niezwykle aktywnej osobie, zaangażowanej politycznie, społecznie-oświatowo czy w ruch feministyczny. Dzięki swoim przekładom stała się ważną propagatorką dwudziestowiecznych osiągnięć w pedagogice i psychologii. Zaświadczyć o tym mogą liczne tłumaczenia, m.in.: *Stulecie*

³ I. Moszczeńska-Rzepecka, *Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*, Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, inw. 406–b, mikrofilmy 14776–14782.

⁴ Hanna Pohoska była córką Izabeli Moszczeńskiej, a Jan Rzepecki jej synem.

⁵ *Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej*, reprodukcja cyfrowa, komentarz E. Piskurewicz, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Sekcja Dokumentów Wtórnych, Warszawa 2001.

dziecka – Ellen Key⁶, *Pogadanki psychologiczne dla nauczycieli* – William James⁷, *Dusza dziecka* – James Sully⁸ oraz wiele innych. Szereg prac poświęciła wychowaniu moralnemu i seksualnemu. Jej dorobek pisarski jest imponujący, a dokonania nieprzeciętne, co podkreślają autorzy w napisanym przez siebie wstępie.

Prezentowana tutaj książka obejmuje sześć zasadniczych części (rozdziałów), powiązanych ze sobą tematycznie i w pewnym sensie chronologicznie. Na początku pojawia się „Przedmowa”, napisana przez H. Pohoską (znajduje się też tutaj drugi tekst autorstwa J. Rzepeckiego, jako poprawiona przedmowa). W zasadniczej części prezentowanego tu opracowania pojawiają się rozdziały zatytułowane: „Moje gniazdo rodzinne. Wspomnienia z dzieciństwa 1864–1878”; „Moje lata szkolne 1878–1880”; „Młodość na wsi 1880–1890”; „Wyrzuceni z gniazda 1890–1894”; „Ciężkie lata 1894–1904” i „Bojowe lata 1904–1914”. Na końcu zamieszczono fragment zatytułowany „Zamknięcie. Życie i działalność Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej w latach 1914–1941” autorstwa Pohoskiej. W książce starano się utrzymać atmosferę oryginalnego materiału źródłowego, co przełożyło się na asymetryczność redakcyjną i wrażenie braku ciągłości logiczno-chronologicznej. Wszelkie wątpliwości w tej kwestii rozwiewają słowa Pohoskiej i Rzepeckiego, a zawarte już w pierwotnej wersji tych źródeł:

W maju 1934 r. Iza Moszczeńska-Rzepecka uległa ciężkiemu atakowi paralizu. Po odzyskaniu władzy w rękach, nie mogąc przystąpić do systematycznej pracy zawodowej wobec ogólnej słabości organizmu, rozpoczęła pisanie pamiętników. Marzyła o tym od dawna, by na starość pisać wspomnienia całego swojego życia. W latach 1934–1939 napisała powoli i z namysłem, z wielkimi trudnościami, wynikłymi z częstych pogorszeń w zdrowiu, tę część pamiętników, która w wydaniu niniejszym obejmuje cały rozdział pierwszy pt. „Moje gniazdo rodzinne. Wspomnienia z dzieciństwa (1864–1878)”. Jednocześnie spostrzegając, że praca posuwa się powoli, zaczęła w latach 1937–1939 spisywać lub dyktować wspomnienia z lat 1913–1914, chcąc utrwalić te doniosłe chwile przeżyte przed pierwszą wojną światową oraz podczas niej. Pisała te ustępy jednak już po drugim ciężkim ataku paralizu, który nastąpił jesienią 1937 r., i po przygotowaniu na śmierć przez księdza biskupa Niemirę⁹.

Z rozdziału pierwszego dowiadujemy się o latach młodości I. Moszczeńskiej, spędzonych w rodzinnej Rzeczycy. Moszczeńska z nostalgią wspomina w nim o atmosferze domu rodzinnego oraz przywarach i zaletach bliższej i dalszej rodziny. Nawiązuje do klimatu domowej edukacji oraz opowiada o pierwszych nauczycielach i wychowawcach. Swoją domową edukacją ocenia jako staranną i bardzo charakterystyczną dla dzieci z rodzin ziemiańskich. Nauka nie sprawiała jej większych trudności, a z przekazanego materiału wynika, że czytania i pisanania nauczyła się już w czwartym lub piątym

⁶ E. Key, *Stulecie dziecka*, Warszawa 1904 (wyd. 2, Warszawa 1928).

⁷ W. James, *Pogadanki psychologiczne dla nauczycieli*, Warszawa 1901 (wyd. 2, Warszawa 1902, wyd. 3, Warszawa 1918, wyd. 4, Warszawa 1920, wyd. 5, Warszawa 1925, wyd. 6, Warszawa 1930).

⁸ J. Sully, *Dusza dziecka*, Warszawa 1901 (wyd. 2, Warszawa 1921, wyd. 3, Warszawa 1926).

⁹ H. Pohoska, *Przedmowa*, w: *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy*, op. cit., s. 31.

roku życia. Wcześniej też rozpoczęła naukę języków: francuskiego i niemieckiego. Niezwykle serdecznie wypowiada się o pani Elżbiecie Wysockiej, wychowawczyni z pensji ss. Urszulanek w Poznaniu. W domu Moszczeńskich przebywała przez ponad sześć lat i traktowana był niemal jak domownik. Młodą Izę opiekowała się aż do wyjazdu jej na pensję. Z zawartych tutaj wspomnień wynika, że doświadczenia z dzieciństwa miały istotny wpływ na jej osobowość, którą ukształtowała atmosfera domu rodzinnego, ziemiańskiej tradycji, gdzie ważną rolę odgrywał patriotyzm, szacunek do powstań narodowych oraz wiara katolicka. Nadmienić należy, że ten fragment wspomnień opublikowano też w czasopiśmie „Znak” w 1977 r.¹⁰

Dwuletni okres edukacji na pensji w Warszawie został opisany w rozdziale drugim pt. „Moje lata szkolne 1878–1880”. Należy podkreślić, że rozdział ten jest rozszerzoną wersją tekstu opublikowanego w księdze pamiątkowej poświęconej warszawskiej szkole Jadwigi Sikorskiej, która ukazała się w 1927 r.¹¹ Dorastająca Iza po przybyciu do Warszawy była oczarowana tym miejscem, zwłaszcza obecnymi tam nowymi prądami umysłowymi, które zagościły na dobre w stolicy. Jak pisała:

pozytywizm – wówczas w dobie wiosennego rozkwitu – sięgały do nas przez naszych nauczycieli, gdyż oni niemal wszyscy uczestniczyli w wysiłkach tego wówczas młodego obozu, który pod hasłem wiedza to potęga, praca u podstaw – miał kraj oświecać od piwnic aż do poddaszy. Już tam, na pensji, zaznajamialiśmy się z pierwszymi utworami H. Sienkiewicza (piszącego wtedy pod pseudonimem Litwos) i B. Prusa¹².

„Młodość na wsi 1880–1890” (rozdział trzeci) w wersji oryginalnej jest autorstwa H. Pohoskiej. Wprowadzeniem do niego jest analiza ogólnej sytuacji w Europie i na ziemiach polskich. Życie polityczne zaboru pruskiego Pohoska oceniła jako najtrudniejsze, a w przypadku Wielkopolski mówiła nawet, że gromadzą się nad nią groźne chmury. W rozdziale tym mamy też szereg osobistych odniesień. Jak podkreśla Pohoska, matka miała do niej pretensje o niewłaściwą ocenę tych młodzieńczych czasów. Moszczeńska wręcz żaliła się, że córka nie potrafiła zrozumieć tego, co mogła przeżywać dwudziestoparoletnia dziewczyna, spędzająca czas na głuchej prowincji, gdzie największym wydarzeniem był bal w sąsiedztwie lub miasteczku i oczekiwanie na odpowiedniego kandydata na męża. W życiu Moszczeńskiej pojawiają się też jasne chwile. Wówczas rozpoczęła ważny etap swojego samokształcenia, który trwał prawie przez całe życie. Przewertowała bogatą bibliotekę rodzinną i sąsiedzką, gdzie zgromadzona była literatura pozytywistyczna, dzieła filozoficzne, poezja i literatura piękna. Wówczas poznała też Juliana Ochorowicza, który rozbudził w niej zainteresowania psychologią i pedagogiką. Znaczną część tego rozdziału zajmują wyjątki z dziennika

¹⁰ I. Moszczeńska, *Moje gniazdo rodzinne*, „Znak” 1977, nr 1, s. 117–133.

¹¹ Eadem, *Moje lata szkolne 1878–1880*, w: *Szkola Jadwigi Sikorskiej w Warszawie*, Warszawa 1927, s. 92–116.

¹² Eadem, *Moje lata szkolne 1878–1880*, w: *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia*, op. cit., s. 109–110.

Izy Moszczeńskiej, spisane w okresie od 10 września 1884 do 29 maja 1889 r. Są one czymś w rodzaju osobistych relacji, pisanych z różną częstotliwością (przerwy trwały nawet jeden rok). Ocenic je można jako szczere, czasami nawet sentymentalne. Prezentując je, wykorzystano zapiski, które zamieszczono w dwóch zeszytach szkolnych, a nazwano dziennikiem I. Moszczeńskiej. Przy czym nie wykorzystano ich w całości. Pominięto m.in. fragmenty wspomnień miłosnych, odbytych zabaw czy relacje bardzo osobiste. Ze zrozumiałych względów na końcu tego rozdziału mowa jest o kryzysie w rolnictwie, trudnej sytuacji wielu gospodarzy w związku z nasilającą się polityką prześladowań stosowaną przez Prusy. W tle pojawiają się problemy finansowe rodziny, które miały istotny wpływ na jej dalsze losy. Mowa jest o chorobie i śmierci ojca oraz trudnych chwilach rozstania z rodziną Rzeczycą. Moszczeńska opisała te wydarzenia w noweli *Z wolnej ręki*, zmieniając w niej nazwę swojej ukochanej wsi na Ogrodów i nieco inaczej sytuując bohaterów, którzy zmuszeni zostali do sprzedaży ziemi Niemcom.

Czwarty rozdział zatytułowano: „Wyrzuceni z gniazda 1890–1894”. Podobnie jak pod kolejnymi: piątym i szóstym podpisała się Izabela Moszczeńska i Hanna Pohoska. Niemal w całości powstał on w oparciu o dziennik Moszczeńskiej oraz jej korespondencję prowadzoną z matką (1890, 1891 i 1893), bratem Janem (1890 i 1893) i siostrą Zofią (1892). Możemy przeczytać w nim o posadzie prywatnej nauczycielki, jaką podjęła w Nieświeżu u Radziwiłłów. Następnie przeniosła się do Warszawy, gdzie uczyła dzieci państwa Wertheimów, prowadziła tajną pensję i uczestniczyła w wykładach Uniwersytetu Latającego. W tym czasie utrzymywała bliskie kontakty z Janem Władysławem Dawidem i jego żoną Jadwigą Szczawińską, Kazimierzem Królem oraz Stefanią Sempolowską. Współpracowała też z wieloma periodykami oraz nawiązała kontakt z tajnymi kołami oświatowymi i rozpoczęła pracę społeczno-polityczną. Z tej części dowiadujemy się też o pierwszych czterech latach narzeczeństwa z Kazimierzem Rzepeckim, ich miłości podtrzymywanej wyłącznie za pośrednictwem wysyłanych do siebie listów oraz ślubie w warszawskim kościele św. Aleksandra.

W najsmutniejszy okres życia Moszczeńskiej wprowadza nas rozdział piąty („Ciężkie lata 1894–1904”). Na jego początku pojawia się dość smutna konstatacja:

Następne dziesięciolecie należało do najcięższych i najtragiczniejszych w życiu Izy Moszczeńskiej, mimo małżeństwa i szczęśliwego macierzyństwa. Przypada na nie kilkakrotne zakładanie i rozbijanie się domu rodzinnego: w Poznaniu (1894–1897), we Lwowie (1897–1899) i w Warszawie, ustawiczne i ciężkie troski materialne, nieporozumienia z rodziną męża, wreszcie jego przedwczesna śmierć w 1902 r.¹³

Do najobszerniejszych należy rozdział szósty pt. „Bojowe lata 1904–1914” (200 stron). W większości powstał on w oparciu o notatki i nagrania słów Moszczeńskiej, do których doszło w latach 1937–1939. Wówczas była ona już po drugim ataku paralizu i nie

¹³ I. Moszczeńska, H. Pohoska, *Ciężkie lata 1894–1904*, w: *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia*, op. cit., s. 245.

mogła pracować tak intensywnie jak wcześniej. Zanotowane w ten sposób wspomnienia obejmowały jej aktywność społeczno-polityczną i kulturalno-oświatową, także udział w strajku szkolnym w 1905 r. oraz zaangażowanie w ruch niepodległościowy. Znaczną część tego rozdziału zajmują listy (większość datowana na rok 1912 i 1913). Także te pisane z więzień, w których przebywała: X Pawilonie Cytadeli (1905), Areszcie Centralnym w Warszawie (1908) i na Pawiaku (1912–1913). Nadmienić należy, że fragmenty tych listów dostępne były już od 1977 r., ponieważ zamieszczono je w czasopiśmie „Znak”¹⁴, a wspomnienia ze strajku szkolnego w zbiorowym opracowaniu *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917* pod redakcją Bogdana Nawroczyńskiego¹⁵.

„Zamknięcie. Życie i działalność Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej w latach 1914–1941” dopełnia całości omawianego tutaj dzieła. Opracowała je H. Pohoska. Obejmuje 10-stronicowy rękopis, sporządzony przez Pohoską, oraz 11-stronicowy maszynopis, uwzględniający poprawki i uzupełnienia J. Rzepeckiego. Jest osobistą refleksją nad ostatnimi latami życia Moszczeńskiej, okresem pierwszej wojny światowej oraz Drugiej Rzeczypospolitej. Wynika z nich, że swoje wcześniejsze zainteresowania pedagogiczne porzuciła na rzecz działalności polityczno-społecznej – „Od czasu wojny światowej polityka stała się pierwszą i podstawową dziedziną jej działalności, na peryferiach której powraca czasem i do prac pedagogicznych”¹⁶. Słowa te odnoszą się do I wojny światowej. W latach 1914–1941 Izabela Moszczeńska podejmowała wiele inicjatyw o charakterze społecznym i politycznym oraz dużo pisała. Zbliżyła się do generała Władysława Sikorskiego i profesora Stanisława Kota, z którymi przyjaźniła się do końca życia. Nie przeszkadzały jej odmienne poglądy polityczne zięcia i córki. Z zięciem Janem Pohoskim łączyła ją szczególna przyjaźń, a wnukom poświęcała cały swój wolny czas. Często wyjeżdżała z nimi na ferie i wakacje.

Oddana do rąk czytelników książka jest cennym wydawnictwem źródłowo-piśmieniowym (retrospektywnym), o dużych walorach poznawczych. Zgromadzony w nim bogaty materiał źródłowy ukazuje część naszych dziejów wychowania oraz złożoną sytuację polityczną i społeczną tamtych czasów. Zasadniczym celem niniejszego opracowania jest przybliżenie ważnej dla polskiej pedagogiki postaci, jaką była I. Moszczeńska. Dodatkowo należy zauważyć, iż autorzy dokonali niezwykle mozolnej pracy edytorskiej, starając się zachować oryginalną postać opublikowanego materiału. Godnym podkreślenia jest fakt, że do znanego wcześniej dokumentu źródłowego pt. *Izabela Moszczeńska-Rzepecka. Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941* dodano szereg przypisów i uzupełnień. W pozycji tej odnaleźć możemy bardzo bogatą bibliografię, obejmującą m.in.: źródła archiwalne, pisma Izabeli Moszczeńskiej oraz literaturę przedmiotu. Niezwykle

¹⁴ I. Moszczeńska, *Listy z Pawiaka (1912–1913)*, „Znak” 1977, nr 10, s. 1205–1227.

¹⁵ Eadem, *Wspomnienia z czasów strajku szkolnego w 1905 r.*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, pod redakcją B. Nawroczyńskiego, t. 1, Warszawa 1932, s. 337–345; t. 2, Warszawa 1934, s. 152–167.

¹⁶ H. Pohoska, *Życie i działalność Izy Moszczeńskiej-Rzepeckiej w latach 1914–1941*, w: *Izabela Moszczeńska. Wspomnienia*, op. cit., s. 501.

pomocnym w poruszaniu się po stosunkowo obszernym materiale źródłowym jest indeks osobowy oraz indeks nazw geograficznych, zamieszczony na końcu opracowania. Można mieć jedynie pewne wątpliwości co do zestawienia bibliograficznego zaproponowanego przez Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. Zapis tradycyjny rozpoczynający się od nazwiska i dopiero inicjału imienia jest moim zdaniem bardziej czytelny i odpowiada układowi alfabetycznemu. I już na koniec wypada jedynie polecić tę niezwykle istotną pozycję wydawniczą, przypominającą osobę, która wniosła określony wkład do polskiej pedagogiki, a zarazem stanowi jej integralną część.

Bibliografia

- Izabela Moszczeńska. Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa 2022.
- James W., *Pogadanki psychologiczne dla nauczycieli*, Warszawa 1902.
- Key E., *Stulecie dziecka*, Warszawa 1904.
- Moszczeńska I., *Listy z Pawiaka (1912–1913)*, „Znak” 1977.
- Moszczeńska I., *Moje lata szkolne 1878–1880*, w: *Szkola Jadwigi Sikorskiej w Warszawie*, Warszawa 1927.
- Moszczeńska I., *Wspomnienia z czasów strajku szkolnego w 1905 r.*, w: *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917, opracowania, wspomnienia dokumenty*, pod redakcją B. Nawroczyńskiego, t. 1 i t. 2, Warszawa 1932 i 1934.
- Moszczeńska-Rzepecka I., *Wspomnienia i listy z lat 1864–1914–1941*, Gabinet Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, inw. 406–b, mikrofilmy 14776–14782.
- Sully J., *Dusza dziecka*, Warszawa 1921.
- Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej-Rzepeckiej*, reprodukcja cyfrowa, komentarz E. Piskurewicz, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Sekcja Dokumentów Wtórnych, Warszawa 2001.